

Erdész Ádám

Túlélők

Az elmúlt néhány hónapban több Csalog Zsolt-könyv jelent meg gyors egymásutánban. Nem a jeles szociográfus-író alkotókedve növekedett meg hirtelenjében, csupán a magát "felvilágosultnak" tartó kultúrpolitika korifeusai által összeállított tilalmi lista veszítette érvényét. Így a korábban csak szamizdatban vagy külföldi magyar nyelvű kiadványokban olvasható Csalog-írások teljes terjedelmükben megjelenhettek itthon, hivatalos kiadónál is. A frissen kiadott kötetek közül kettőben a túlélők szólnak meg, olyan emberek, akiknek egy-két százaléknyi esélyük volt arra, hogy túléljék a szocializmus diadalmas évtizedeit. A Maecenas által gondozott M. Lajos, 42 éves című kétnyelvű interjúkötetben a Gulag-szigetvilág egyik magyar rabja számol be a Szovjetunióbéli lágerekben szerzett tapasztalatairól, az Európa Kiadó és a Hungarian Human Rights Foundation által megjelentetett könyvben - Börtön volt a hazám - pedig Hosszú István beszéli el tíz éves egyszemélyes erdélyi szabadságharcát.

Sok hasonló tartalmú és látszólag hasonló módon összeállított könyv lát napvilágot mostanában. Első pillantásra egyszerűnek tűnik a módszer: végy egy magnot, faggasd meg kissé a környezetekben élő idősebb embereket - harmadik, legkésőbb ötödik kísérletre már találsz beszélgetőpartnert, aki olyan történeteket fog elmondani az elmúlt évtizedekről, amelyeket csak dokumentarista módszerekkel lehet visszaadni. A primer irodalmi feldolgozás ugyanis nem lenne hiteles, mert az elmondottak tartalmilag inkább horror-könyvbe illenek, s a korabeli "szerkesztők" jóvoltából olyan fordulatok követik egymást, amelyek még egy kalandregényben is hihetetlenek lennének. Fogynak is az imígyen megtermelt kiadványok szép számban, köztük az olyanok is, amelyeknek összeállítói még annyi fáradságot sem vettek, hogy a visszaemlékezők által említett dátumokat ellenőrizzék. Ám Csalog könyvei és a Gulag-irodalom, valamint az erdélyi-interjúk dömpingcikkei közötti különbséget az is hamar felfedezi, aki nem olvasta a Parasztregeényt vagy A tengert akartam látni munkásportréit. A különbség szembeszökö. Csalog nem eseményeket jegyez le, hanem megmutatja az egyszeri történések mögötti bonyolult összefüggésrendszert. Az adott témánál maradvá: megmutatja, hogyan és miért lett a szembenállók egyikéből rab, a másiktól pedig foglár. Megmutatja a rab és az ugyancsak bezárt foglár lélektanát, a körülvevő ellenséges vagy éppen félelemtől remegő társadalom reflexeit. Rekonstruálja azokat az egyéni és társadalompszichológiai mechanizmusokat, amelyekkel egy-egy személy, illetve csoport feldolgozza a normálistól messze eltérő eseményeket. A Csalog Zsolt által megcélzott egészet egyetlen interjúalany szövege sem tudja visszaadni. Éppen ezért a szociográfus által gyűjtött nyersanyagot az író aprólékos szerkesztéssel, vágással, átrással újraalkotja. A Parasztregeényről szólva írta Csalog: "Elkerülendő a félreértéseket, hangsúlyozom, hogy a könyv megjelent szövege úgyszólván sehol sem - csak ritkán, egy-egy rövid részletben, maximum pár mondatnyi távon - azonos

Eszter néni elmondott szövegével." Az alig látszó írói munka emelte annak idején a Mohácsi Bálintné által elmondottakat szociográfiai dokumentumból koherens irodalmi szöveggé. A szerkezetet adó és hiteles nyelvet teremtő írói teljesítmény emeli ki a most ismertett két könyvet is az emlékező interjúk és oral history-kötetek sorából.

Ezúttal - tudomásom szerint először - alkalom nyílik arra is, hogy a dokumentumportrék szövegét összevegyjük az írói nyersanyaggal. Hosszú István másnak is elmondta élettörténetét. A Zsil-völgyi bányászsztrájkról beszámoló terjedelmes interjú Kasza László szövegűhen közölte a párizsi Irodalmi Ujság 1987. évi 1. számában. Bár a két szöveg tartalmilag azonos, az olvasó számára mégis egészen mást adnak. Az Irodalmi Ujságban megjelent - saját műfajában figyelemre méltó - interjú készítője nem akart mást, mint a nevezetes, de alig ismert munkás-megmozdulás eseményeit megismertetni. A szöveg helyenként kimondottan nehezen érhető, a riporter a félreértések elkerülése végett időről-időre összefoglalja az elmondottakat. A Csalog Zsolt által formába öntött változat az események menetének követésén túl bemutatja, hogyan gyúlt a mélyben a hirtelen kirobbant sztrájk gyúanyaga; láthatóvá teszi, hogy a hamis ígéretekkel leszerelt megmozdulásban benne rejtett az éhséglázadások pusztító ereje. Megmutatja, hogy egyik pillanatról a másikra hogyan támadtak a kitörő indulatokat megfékezni tudó munkásvezérek. Megmutatja miképpen reagáltak a hatalom képviselői, a páni félelemtől remegő kis smasszerektől kezdve a tömegharag erejét először megtapasztaló diktátorig. Egyszerűen láthatjuk az egészet, az embertelen struktúra működését, a fő és mellékszereplőket együtt és külön-külön. Épp e módszernek köszönhető, hogy a figyelmes olvasó saját világának rendezőelveire ismerhet rá, mert az adott uralmi rendszer ugyanazon elvek szerint működik a Gulag lágereiben, a Securitate által felügyelt bányában, mint a hétköznapi, "enyhített" változatban - ám a hétköznapiától eltérő körülmények között - Szolzszenyicin szavaival - minden láthatóbbá válik.

M. Lajos pokoljárása a háború idején kezdődött el. 1942-ben vonult be, rendfenntartó alakulatba osztották; rövid harci cselekmény után 1943 áprilisában rádiósként szovjet fogságba esett. A hadifoglyokat ugyan nemzetközi konvenciók védik, ám akkor és ott ezek vajmi keveset számítottak. Különösen azt követően, hogy kiderült, M. Lajos fogságba esése előtt - esküjére gondolva - egy lendületes rugással használhatatlanná tette egysége rádióját. Hadifogolyéletét azonnal priusszal kezdte. Először társaival együtt munkára vitték, majd azzal a váddal, hogy lelőtt hetvenöt partizánt, halálra ítélték. Ő ugyan egyetlen partizánt sem lőtt le, de bevallotta mind a hetvenötöt. Már-már szenvtelen távolságtartással mondja el, hogyan történt a vallomástétel: "Itt a fejemen van egy vágás, a jobb vállamon leszakították a húst, meg a bal vállamat is átütötték egy szöggel, most is látszik - no, szóval addig-addig, hogy el köllött vállalni." Az ítéletet utóbb húsz év kényszermunkára változtatták. Közben M. Lajos kilencvenkilenc napot siralomházban - halálkamra - töltött; mindennap éjfélkor vitték el az éppen soron lévőket. "... de rossz is vót kilencvenkilencszer kívárni az éjfelet!" - kommentál ezúttal is szűkszavúan. A kegyelmi határozat ismertetése előtt megrendezték a kivégzését. A rabot kísérő, "ítéletet végrehajtó" őrmester egyetlen gesztussal sem árulta el, hogy

"szimulált" kivégzés lesz, hogy a tarkóhoz szorított pisztoly üresen fog csattanni. Először a korántsem egyedi eset esztelen kegyetlensége döbbsenti meg az olvasót, majd a folytatás. A kivégzési színjátékot előírászerűen végrehajtó őrmester felállítja áldozatát, és mentegetődni kezd: "űneki muszáj vót ezt így csinálnia velem." Ezt követően a zsebébe nyúl és megosztja dohányját a sokkhatás alól még fel sem ocsúdott emberrel; s M. Lajos tőle kapja az első, majdani hazamenetellel biztató vígasztalást: "Bozse moj, bozse moj - aszondja -, hát így van ez... Ne törődjél vele - aszondja -, nem nagy dolog!... Meg ne félj, mész maj még haza is!" A paradigma-értékű jelenet elemzésénél talán többet mond, ha az összefüggéseket nemigen kutató M. Lajos tizenhárom év alatt szerzett tapasztalatainak egyik tömör summázatát idézzük: "Az oroszokra nem lehet haragudni, mer nem mondhatom, hogy nem jólelkű nép..."

A fél zsebnyi mahorkával indult el a "Ju 340" hosszú útjára. Rövid idő alatt megjárta Krasnojarszkot, Szahalint, Norilszkot, majd eljutott a végállomásra, az emberlakta világ peremére, Novoje Zemljára. Tizenegy évet töltött az Északi Tenger lágerszigetén, a különféle érceket kitermelő és feldolgozó sok tízezernyi rab egyikeként. Kovácsként, majd villanyszerelőként dolgozott. Minden bizonnal a fedett helyen végzett átlagosnál könnyebb munkának és a mestersége révén szerzett kedvezményeknek köszönhető, hogy megérte Sztálin halálát. Részese volt az 1953 májusában kitört lágerlázadásnak, mikor is a táborok rabjai a civilek rokonszenvétől kísérve három hónapra átvették a hatalmat a szigeten. A Novoje Zemljára szállított nagyszámú katonaság júliusban verte le a fegyveres kényszer munkásokat. Az elkeseredett ellenállást és a megtorlást jellemzi, hogy M. Lajos lágerének 16 ezer lakójából 360 maradt életben. De a 360 között lévő magyaroknak már elérhető közelségben volt a szabadulás, akik megérték 1955 októberét, hazatérhettek.

Hányszor álmodozhattak erről a pillanatról, hányszor meríthettek erőt a kicsi reményből, hogy egyszer még átléphetik Magyarország határát. Bizonyára mindegyikük ezerszer elképzelte és kiszínezte a szabadító pillanatot. Viszont olyan fogadtatásra, amilyenben részesültek, valószínű, egyikük sem gondolt. Amikor a hazai földre lépve a Himnuszt kezdték énekelni, fegyveres ÁVH-sok rohantak rájuk "abbahagyni, piszkos fasiszták" ordítással.

A hazatérés még nem jelentette a szabadulást. M. Lajost a jászberényi börtönbe vitték, hogy leülje a hátralévő hét évet. Eddig bírta türelemmel és lelki erővel, a megérkezés, a szabadulás reményének felcsillanása után úgy érezte, ezt a hét évet már nem bírta ki; a megőrülés határára jutott. Egyetlen gondolat járt a fejében: kijutni mindenáron. Amikor játszani kezdte az őrltet, már nem is nagyon kellett alakoskodnia. 1956 áprilisában végre kinyílt M. Lajos cellájának ajtaja. Törölték holttányilvánítását, feleségül vette menyasszonyát, aki még ekkor is várta. Amikor Csalog Zsolttal találkozott a hatvanas években, túl volt egy idegösszeroppanáson, könnyebb munkákat végzett igen kicsi fizetésért, s negyvenkét évesen tele volt a zsebe gyógyszerekkel. De a napi gondok elsorolása után hozzátette: "Sem mire se panaszkodok. Mer legalább itthon vagyok..."

M. Lajos memóriája a részleteket nem őrizte meg, vagy ha megőrizte is, nem tartotta elmondásra méltónak azokat. A korábbi állapotokhoz képest változást ho-

zó események füzérét sorolta el az interjúban. Az okokat, az összefüggéseket sem akkor, sem később nem kutatta, mindazt, ami történt vele sorscsapásként élte meg. Csalog Zsolt a fülszövegben azt írja a dokumentumportré szereplőjéről, hogy katonaként elment a Donig, fogolyként elment az emberlakta világ legszéléig, majd megtette ugyanezt az utat visszafelé, csak közben eltévedt a történelemben. Eltévedt ugyan, de valószínű, ennek köszönheti az életét. Hetven hadifogoly bajtársa közül a három életben maradt, kényszermunkára ítélt között volt, túlélte az 53-as lázadást, mikor is száz rabból kilencvenhét-kilencvennyolc elpusztult. Életét köszönheti a véletlennek, a könnyebb munkához segítő mesterségének, a sok gond és baj között edződött parasztiparos találékonyságának, de legelsősorban annak, hogy sohasem az utat fürkészte, hanem mindig csak a következő lépésre koncentrált.

Az erdélyi Hosszú Istvánnak sem volt nagyobb esélye a túlélésre. Amikor 1986 júliusában elhagyta Romániát, egy vadidegen felkereste, mert saját szemével akarta látni, hogy él és elengedik. "... képtelen volt elhinni, hogy valóban élek még és szabad lábon vagyok" - idézte fel a látogatás történetét Hosszú. Hihetetlennek tűnt, hogy az, aki az 1977-es Zsil-völgyi sztrájk óta nyílt küzdelmet vívott a párttal, a Miliciával, a Securitateval, elhagyhatja Romániát. Hosszú István - aki M. Lajossal ellentétben - szenvedélyesen kutatta az ok-okozati összefüggéseket, maga is feltette a kérdést: vajon hogyan maradhattam életben? A csodával határos túlélésnek többféle magyarázata is van. Végig óvatos és ügyes volt, időben elugrott a rá vadászó fehér Dacia elől. Átvitt értelemben is időben észrevette a léptenyomon felállított halálos csapdákat. Segítették a véletlenek. Ezúttal hibázott a Securitate is, kezdetben alábecsülték a fiatal bányász veszélyességét, ellenállóképességét és elszántságát. Mire a hibát korrigálták volna, a potenciális áldozat már nemcsak Erdélyben, hanem a határokon kívül is ismertté lett. Nem volt többé teljesen szabad préda, eltűntetése túl nagy botrányral fenyegetett. A felsorolt tényezők mindegyikének szerepe lehetett a megmenekülésben.

Az interjú során a beszélő alig ismert tényeket tár fel. A Zsil-völgyi sztrájk lefolyásáról, a megtorlásról Hosszú István adott először hiteles képet. Pontosan, tárgyyszerűen mutatja be a munkások hétköznapijait, a magyar kisebbség helyzetét. A tárgyilagos informálásnál is nagyobb érdeme a könyvnek, hogy a tényeket összefüggéseikbe ágyazva sorjázza elő, a diktatura mai formájának kialakulási folyamatát ismerteti meg az olvasóval. A változás kezdetét a politológusokhoz hasonlóan Hosszú István is a hetvenes évek első felére datálja. Visszatekintve a hatvanas-hetvenes évek fordulója boldog békeidőnek tetszik: akkor még lehetett "csendben, meghúzódva élni". 1972-73 körül már a társadalom minden rétege érzékelte annak a változásnak a jeleit, amely a rendkívülit, az abnormálist általános élethelyzetté és kötelező normává tette. A Zsil völgyének bányászai először csak azt vették észre, hogy a terv teljesítése végett egyre gyakrabban kell vasárnapi is dolgozniuk. Kezdetben önkéntes alapon ment a vasárnapi munka, kis idő múlva a húzódozókat már apróbb-nagyobb hátrányok érték. Majd egyszer csak elvették a pihenőnapot, s a vasárnapi munka megtagadása igazolatlan napot jelentett. Ugyanakkor a munkaidő hat órától nyolc órára nőtt. A páratlanul mostoha körülmények között dolgozó munkásokat megillető kedvezményeket lépésről-lépésre vissza-

vonták. Párhuzamosan romlott az ellátás, hiánycikk lett a cukor, a hús, majd a többi alapvető élelmiszer. Egyidejűleg felduzzadt az erőszakapparátus létszáma, s hatásköre fokozatosan kiterjedt az élet minden területére. Az általános, mindenkit megillető jogok folyamatos visszavonásával párhuzamosan a kollaborációra hajlandók megkapták a maguk egyéni kedvezményét, ugyan a személyre szabott kiváltságok jóval kevesebbet jelentettek, mint a korábban mindenkit megillető jogok. Egyszeriben csak - szinte észrevétlenül - kirajzolódott a minden bajért okolható ellenség képe. Hosszú István szerint a hetvenes évek elején a vegyes lakosságú bányavidéken normális volt az együttélő nemzetiségek viszonya. A magyarság az adott helyzetet elfogadta, sőt megindult a csendes asszimilálódás, amelyet éppen a mesterségesen felszított román nacionalizmus állított meg. Viszont a nacionalista indulatok táplálásával sikerült a kommunista diktatúra elleni indulatok egy részét más irányba terelni.

Hosszú István megfogalmazása szerint: "Az erőszakos románosítás és a hivatalosan szított román sovinizmus a maga módján elég ügyes politika: kiválóan alkalmas rá, hogy képtelenül zavaros viszonyokat teremtsen, kitűnő talajt a legkülönbözőbb manipulációkhoz. Sok ember, főleg az értelmiség egy része átlát ezen és elutasítja - de ha az arányokat nézem, sajnos azt kell mondom, hogy a románság többsége bizony naívan elfogadja, bedől ennek a tisztességtelen trükknek... Így aztán a párt taktikája beválik..." Hosszú ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a nemzeti színekre mázolt rezsim az emberi és valódi román nemzeti értékeket is módoszeresen kipusztítja.

A bilincsek lassú, de állandó szorításának módszere bevált. A munkaidő növelése nemcsak az extenzív gazdaságot szolgálta, hanem az egyén erejének minél teljesebb felőrlését is. A munkaidő és a legalapvetőbb létfenntartási cikkek beszerzésére fordított idő megnövelése után az egyénnek alig maradt szabad ideje, s emellett a privát szférát is ellenőrzés alá vonta a mindenhová betolakodó hatalom. Csúpn egyszer zökkent meg az ördögi gépezet, amikor túlzottan nagyot szorítottak. A bányászok maradék szociális kedvezményeinek egyszerre történő megvonásakor robbant ki a nagy sztrájk.

Ugyanfgy követhetjük azt a pszichikai folyamatot, amelynek végén Hosszú István vállalta a nyílt szembefordulást. Először ösztönösen megérezte, később tudatosan felismerte, hogy az első, apró engedményeket sem szabad megtenni. Aki a látszólag jelentéktelen jogfosztásokba beletörődik, az már nem tud megállni. Az erőszakapparátus felszámolja az ellenállás eszközeit, s megtöri a tiltakozáshoz szükséges lelkiert. Hosszú ellenzéki tevékenysége sem akkor kezdődött, amikor a sztrájk idején társai előtérbe tolták, hanem akkor, amikor először tegezte vissza a munkásokat természetes módon letegező igazgatót, amikor először megtagadta a kötelezővé tett vasárnapi munkát. Amikor a látszólag jelentéktelen kis dolgokban elutasította a normává tett abnormalitást, vállalva azt, hogy környezete természetes reflexeit úgy fogadja, hogy "ez a Hosszú nem normális".

A Zsil-völgyi sztrájk után kezdődött Hosszú István egyszemélyes küzdelme az orwell-i világ erőszakszerveivel. Külön tanulmányt kívánnának a módszertani kérdések. Az állandó fizikai fenyegetés mellett a pszichikai megtörés valamennyi módszerét bevetették. Kényszerlakhelyre száműzték, hosszú ideig nem kapott munkát, a rettegő családtagokra gyakorolt nyomással megpróbálták elérni, hogy felesége elváljon tőle. Környezete folyamatos zaklatásával elszigetelték, megkísérelték elmeegógyintzetbe juttatni. Elterjesztették róla, hogy maga is a Securitate-

nak dolgozik, ez volt a legfélelmetesebb csapda, a romániai körülmények közepete érhető, hogy ez látszott a leglogikusabb magyarázatnak. Más ellenzékiekkel szemben is alkalmazták ezt a módszert, nem is eredménytelenül. Végül is Hosszú István megkapta a kivándorló-útlevelet, de ez nem a szabadulást jelentette, hanem a cella ajtajának igazi becsapódását. Ugyanis útlevelemmel a zsebében nem talált befogadó országot. Elmenni nem tudott, viszont ezzel a lépéssel jogilag is elvesztette állampolgári jogait. Csak az amerikai nagykövetségen tett sikertelen próbálkozásairól beszél, Magyarországot nem említi. Az egész könyvben alig esik szó az "anyaországról", Hosszú István a demokratikus ellenzéken kívül senkitől nem kapott támogatást. Minősítheti-e valami jobban a Kádár-korszak határokön túli magyarsággal kapcsolatos politikáját, mint az a tény, hogy egy nemzetiségi jogokért szót emelő erdélyi magyarnak nemcsak nem segítettek, de még befogadni sem voltak hajlandók...

A távozás meghiúsulásával folytatódott minden. Ám a Securitate majdnem mindig eredményes módszerei ezúttal nem a várt eredményt hozták. Hosszú István lelki alkatából is adódott, hogy minden megtörési kísérletre újabb és újabb provokáló akcióval válaszolt. Egészen odáig, hogy 1986-ban Szócs Géza segítségével nyilatkozatot juttatott el a Szabad Európa Rádióhoz. Amennyire veszélyes volt ez a vállalkozás, épp annyi esélyt is adott, azt, aki széles körben ismertté vált, már nem lehetett csendben eltenni láb alól. A hírhedt "Szeku" is mérlegelhette ezt a körülményt, s maga a szervezet tette lehetővé az egész család számára a menekülést. Hosszú István egy bécsi menekülttáborban vonta meg közel tíz évig tartó egyszemélyes szabadságküzdelmének mérlegét: "Nem vagyok boldog. - mondotta - Mert én győzni akartam, nem megmenekülni."

A túlélők Csalog Zsolt tolmácsolta élettörténete valamennyiünk személyes történelme. Őket a véletlen vagy a tudatos választás olyan helyre vitte, ahonnan minden jobban látható.

